

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟΙ

Τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν στὶς Νέες Χῶρες (1923-1932)

Τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πολλαπλὰ προβλήματα ποὺ ἀνέκυψαν κατὰ τὴ διαδικασία τῆς ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων στὶς ἀγροτικὲς περιοχές. Ἡ μελέτη του ἔχει ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, γιατί μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρουσιάσουμε ὀρισμένες μᾶλλον ἀγνοημένες πτυχὲς αὐτοῦ τοῦ ἐγχειρήματος, ποὺ ἔχει περάσει στὴ συλλογικὴ μνήμη ὡς τὸ ἀνεπανάληπτο ἐπίτευγμα τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς ἱστορίας, πτυχὲς οἱ ὁποῖες βοηθοῦν νὰ κατανοήσουμε κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἐξελίξεις στὴν ὑπαιθρο τῶν βορειῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ

Μετὰ τὸ 1922 ἡ κτηνοτροφία, ποὺ στὰ πλαίσια τοῦ συστήματος τοῦ τσιφλικιοῦ διατηροῦσε τὴ ζωτικότητά της, ὑπέστη σὲ ὅλη της τὴν ἔκταση τὶς συνέπειες τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης, τῆς ἀπαλλοτριώσεως καὶ διανομῆς τῶν τσιφλικιῶν στοὺς πρόσφυγες καὶ στοὺς ἀκτήμονες ντόπιους καλλιεργητές. Ἡ διαίρεση τῶν μεγάλων πεδινῶν ἰδιοκτησιῶν, ποὺ προηγουμένως χρησιμοποιοῦνταν σὲ μεγάλη ἔκταση ὡς βοσκότοποι, σὲ μικροὺς κλήρους καὶ ἡ διανομή τους στοὺς πρόσφυγες, περιορίσε σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὴν κτηνοτροφία πολλῶν ὄρεινῶν χωριῶν καὶ νομάδων, ποὺ κάθε χειμῶνα κατέβαζαν τὰ κοπάδια τους στὴν πεδιάδα. Ἡ διάσπαση τῆς ἐνότητος τῶν βοσκοτόπων κατέστησε τὴν κτηνοτροφία ἀνταγωνιστικὴ δραστηριότητα τῆς γεωργίας, καὶ ὄχι συμπληρωματικὴ, ὅπως ἦταν μέχρι τότε.

Ἡ κατάργηση, ἐπίσης, τοῦ κοινοτικοῦ ἐθίμου τῆς ντάμκας, τῆς διατήρησης δηλαδή ἀπὸ τὶς κοινότητες συνεχῶν ἐκτάσεων ποὺ καλλιεργοῦνταν καὶ ἀφήνονταν σὲ ἀγρανάπαυση κάθε χρόνο ἐναλλακτικὰ, καὶ ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἐκμετάλλευση τῶν πεδινῶν αὐτῶν ἐκτάσεων ἀπὸ τοὺς ἡμι-νομάδες («σκηνῖτες») κτηνοτρόφους, κυρίως Σαρακατσάνους καὶ Βλάχους, προκάλεσε σοβαρὰ προβλήματα στὴν παραδοσιακὴ οἰκονομία τῶν τελευταίων καὶ

ὀδήγησε σταδιακά στὸν περιορισμὸ καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῆς νομαδικῆς κτηνοτροφίας¹.

Μετὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους, ἡ κτηνοτροφία στὶς Νέες Χῶρες ἀρχίζει νὰ ἀντιμετωπίζει προβλήματα ἐξαιτίας τῆς διάσπασης τοῦ χώρου, ποὺ νεμόταν στὰ πλαίσια τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, μὲ τὴ χάραξη τῶν συνόρων μεταξύ τῶν βαλκανικῶν κρατῶν. Κατὰ τὴ δεκαετία 1912-1922, ἡ διατήρηση ἐκτεταμένων ἐκτάσεων βοσκοτόπων ἀπὸ τοὺς γαιοκτῆμονες καὶ ἡ ἀπότομη ἄνοδος τοῦ ἐνοικιοστασίου τῶν βοσκῶν, ἀφενὸς λόγω τῆς σπανιότητάς τους καὶ ἀφετέρου λόγω τῆς κερδοσκοπίας τῶν ἰδιοκτητῶν τους, προκάλεσε μιὰ δυσβάστακτη οἰκονομικὴ ἐπιβάρυνση, κυρίως στοὺς μεσαίους νομάδες κτηνοτρόφους. Ἡ κυβέρνησις τῶν Φιλελευθέρων ἀναγκάστηκε νὰ παρέμβει ἐπανειλημμένως καὶ νὰ λάβει ὀρισμένα προστατευτικὰ μέτρα². Ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνησις προχώρησε σὲ ἐπιτάξεις τῶν βοσκῶν στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Δυτικὴ Θράκη, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ χῶρο γιὰ τοὺς μετακινούμενους κτηνοτρόφους στὶς περιοχὲς αὐτές, ὅπου κυρίως ἔλαβαν χώρα οἱ μεταναστεύσεις καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν³. Τὸ Ν.Δ 17/23 Αὐγούστου 1923 *Περὶ ἐνοικιοστασίου τῶν βοσκῶν*, ποὺ θὰ ἰσχύσῃ σὲ ὅλη τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο, ἀπαγόρευσε τὴν ἔξωση τῶν παλαιῶν κτηνοτρόφων ἀπὸ τὶς βοσκὲς ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἴδιοι γιὰ τὰ αἰγοπροβάτριά τους, ἐφόσον ἦταν συνελπίς στὴν ἐγκαιρὴ καταβολὴ τοῦ ἐνοικιοστασίου⁴.

Μετὰ τὴν ἀφίξη καὶ τὴν ἐγκατάστασις προσφύγων, τὰ περιορισμένα ἐδάφη ποὺ ἀπέμειναν σὲ περιοχὲς ποὺ ἄλλοτε χρησιμοποιοῦνταν ὡς βοσκότοποι ἦταν φτωχὰ γιὰ νὰ θρέψουν μεγάλο ἀριθμὸ ζώων, καὶ ἐπιπλέον ἡ διαρκὴς βόσκησή τους τὰ εἶχε ἐξαντλήσει μὲ ἀποτέλεσμα τὴ μείωση τῆς παραγωγικότητάς τῆς κτηνοτροφίας.

Στὴ διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου ἡ πολιτικὴ, (τὰ μέτρα) τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) καὶ τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς κρίσης τῆς κτηνοτροφίας, ἐστιάζεται στὴν ἀνάπτυξη τῆς λεγόμενης χωρικῆς κτηνοτροφίας, τόσο στὶς ὄρεινὲς περιοχὲς ὅσο καὶ στὶς πεδινές, ὅπου μιὰ, περιορισμένη σὲ κλίμακα, μόνιμη ποιμενικὴ κτηνοτροφία,

1. J. K. Campbell καὶ Ph. Sherrard, *Modern Greece*, Λονδίνο 1968, σ. 322. Κ. Κωστής, *Ἀγροτικὴ Οἰκονομία καὶ Γεωργικὴ Τράπεζα*, Ἀθήνα 1987, σ. 126. Ἀλ. Κ. Μυλωνᾶς, *Ἡ Ἀγροτικὴ Νομοθεσία καὶ ἡ προταθεῖσα μεταρρυθμίσις τῆς*, Ἀθήνα 1922, σσ. 103-106.

2. Γιὰ νὰ προστατεύσῃ τοὺς κτηνοτρόφους ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν ἰδιοκτητῶν ἐπέβαλε τὸ ἐνοικιοστάσιον τῶν βοσκῶν, τὸ ὅποιο ὁμως κατήργησε ἡ μετανοεμβριανὴ κυβέρνησις.

3. «Περὶ ἐπιτάξεως θερινῶν λειβαδίων ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ πρὸς ἐγκατάστασιν τῶν κατὰ τὸ 1922-23 διαχειμασάντων ἐν Δυτικῇ Θράκῃ καὶ Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ ποιμνίων», Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τευχ. 1, ἀρ. φ. 127, 15/5/1923.

4. Κώδηξ «Θέμιδος» 1923, φ. 1, σσ. 650-653.

μέ βάση τὰ αἰγοπρόβατα, μποροῦσε νὰ συντηρηθεῖ ἀπὸ τὶς κοινοτικὲς βοσκές. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ ἔγινε γιὰ νὰ ἐξασφαλίζει στοὺς ἀγρότες ὀρισμένα βασικά εἶδη γιὰ τὴ διατροφή τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ συμπληρωματικὸ εἰσόδημα ἀπὸ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴ χωρική κτηνοτροφία ἦταν γιὰ πολλές οἰκογένειες ἡ μοναδικὴ πηγή ἀποταμίευσης⁵.

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΙΚΩΝ ΒΟΣΚΩΝ

Κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1920 τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν, ἡ πιὸ συγκεκριμένα τὸ ζήτημα τῆς κυριότητος καὶ νομῆς τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν, ἔγινε ἰδιαίτερα πολὺπλοκο. Ἡ διαφωνία ποὺ προέκυψε ἀνάμεσα στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), ἡ ὁποία, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ προστασία τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν (ΚτΕ), ἀνέλαβε καὶ διεκπεραίωσε τὴν ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων –κυρίως τὴν ἀγροτική– καὶ σὲ διάφορες ἀρχές τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἐπηρέασε τὸ κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ status τῶν κτηνοτρόφων, δυσχέρανε τὴ συνεργασία τῶν κοινοτήτων μὲ τὴν ΕΑΠ, καὶ προκάλεσε προστριβὲς ἀνάμεσα στοὺς ντόπιους καὶ τοὺς πρόσφυγες.

Οἱ βοσκές στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Δυτικὴ Θράκη, ποὺ ἀποτελοῦσαν κοινοτικὴ ἰδιοκτησία χωριῶν ποὺ κατοικοῦνταν ἀπὸ Μουσουλμάνους ἢ Σλαβόφωνους (Βουλγάρους) ποὺ ἀνταλλάχθηκαν ἢ μετανάστευσαν στὸ διάστημα 1912-1924, περιῆλθαν στὴ δικαιοδοσία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Μετὰ τὴν ὑπογραφή τοῦ Πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν προσφυγικῶν ὁμάδων, πολλές ἀπὸ τὶς κοινοτικὲς βοσκές οἱ ὁποῖες ἀνῆκαν προηγουμένως σὲ ἀνταλλαγέντες Μουσουλμάνους καὶ Σλαβόφωνους (Βουλγάρους) μεταβιβάστηκαν ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ δημόσιο στὴν ΕΑΠ, ὡς ἐγγύηση γιὰ τὴ χορήγηση τοῦ πρώτου προσφυγικοῦ δανείου.

Οἱ κοινοτικὲς βοσκές τῶν πρώην μουσουλμανικῶν κοινοτήτων στὴ Μακεδονία εἶχαν περιέλθει ἀρχικά, ὡς ἀνταλλάξιμα κτήματα, στὴ δικαιοδοσία τῆς Ὑπηρεσίας Ἀνταλλαγῆς καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἓνα μέρος μεταβιβάστηκε στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα. Τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, ὡστόσο, ὑποστήριξε πὼς ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἦταν λανθασμένη ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως, γιὰ τὸν ὅτι δὲν ὑπῆρξε ποτὲ διακοπὴ τῆς κοινοτικῆς ζωῆς, ἐφόσον τὰ χωριά εἶχαν ἐποικισθεῖ μὲ νέους πρόσφυγες κατοίκους πρὶν ἢ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ μεταναστεύσεως τῶν πρώην κατοίκων τους. Τὸ ἄρθρο 1 τοῦ Νόμου 2074/13-3-1920 περὶ τῶν κοινοτικῶν γαιῶν στὶς Νέες Χῶρες καθόριζε:

5. Κ. Κωστῆς, *δ.π.*, σ. 124-130. Ἄλ. Κ. Μυλωνᾶς, *δ.π.* Γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ζώων καὶ τὴν ἐνίσχυση αὐτῆς τῆς ἐγκαταστημένης χωρικῆς κτηνοτροφίας ἡ ΕΑΠ ἐνθάρρυνε τὴν καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν μὲ τὴν εἰσαγωγή καὶ διανομὴ σπόρων σὲ πρόσφυγες.

Οἱ πλατεῖες, οἱ τόποι ἀγορῶν καὶ πανηγύρεων, οἱ ἀλωνότοποι καὶ οἱ βοσκήσιμες γαῖες, οἱ εἰς κοινὴν χρῆσιν ἀφείμενοι κατὰ τὸν Τουρκικὸν νόμον ... καθίστανται περιουσία τῶν συνοικισμῶν, ὑπὲρ τῶν κατοίκων τῶν ὁποίων εἶχαν ἀνέκαθεν προορισθῆ, παραχωρούμενοι εἰς τὴν πλήρη κατοχὴν αὐτῶν ἀναγνωριζομένων ὡς νομικῶν προσώπων. Βοσκήσιμοι γαῖαι προωρισμένοι ἀπὸ παλαιὰ ὑπὲρ τῶν κατοίκων δύο ἢ περισσοτέρων συνοικισμῶν ἐπικοίνως ... καθίστανται κοινὴ τῶν οἰκείων συνοικισμῶν περιουσία, παραχωρούμενοι στὴν πλήρη κυριότητα καὶ κατοχὴν αὐτῶν ἀδιαιρέτως.

Τὰ ἄρθρα 4 καὶ 6 τοῦ ἴδιου Νόμου καθόριζαν τὸν τρόπο χρήσεως τῶν βοσκήσιμων γαιῶν ἀπὸ τοὺς κατοίκους ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ εἶδος τῶν ζώων τους, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ δικαίωμα τῆς κοινότητος νὰ ἐκμισθῶναι τὸ τυχὸν περίσσευμα τῶν βοσκήσιμων γαιῶν μὲ πλειοδοτικὴ δημοπρασία καὶ νὰ διαθέτει τὸ εἰσπραχθὲν ποσὸ γιὰ ἔργα κοινῆς ὠφελείας⁶. Ἐπομένως, οἱ νέες κοινότητες ἐξακολουθοῦσαν νὰ διατηροῦν τὰ δικαιώματα κυριότητος στὶς πρώην κοινοτικὲς βοσκὲς ὑπὸ τὰ γνωστά ὅρια καὶ τὴν ἔκτασή τους⁷.

Μετὰ τὸ 1925 οἱ κοινοτικὲς βοσκὲς διεκδικοῦνται τουλάχιστον ἀπὸ τέσσερις ἀρχές: 1) Ἀπὸ τὴν ΕΑΠ: οἱ ὑπηρεσίαι τῆς ΕΑΠ κρατοῦσαν τὸ μεγαλύτερο δυνατὸν μέρος ἀπὸ τὶς κοινοτικὲς βοσκὲς, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι θὰ τὶς χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ καλύψουν τὶς ἀνάγκες τῶν ἐφικταστῶν προσφύγων γιὰ τὴν ἐκτροφή τῶν ζώων τους, καὶ γιὰ νὰ μποροῦν νὰ τὶς μετατρέψουν σὲ καλλιεργήσιμα χωράφια καὶ νὰ τὰ διανεῖμουν στοὺς πρόσφυγες, ὥστε ὁ κάθε προσφυγικὸς κλῆρος νὰ γίνῃ ἐπαρκῆς, γιὰτὶ ὁ μέσος κλῆρος, ποὺ δὲν ὑπερέβαινε τὰ 35 στρ., σὲ πολλὰς περιοχὰς δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴ συντήρησι μίαις προσφυγικῆς οἰκογένειας. 2) Ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, ὡς περιουσία τῶν κοινοτήτων στὴν περιφέρεια τῶν ὁποίων ἀνήκαν. Ἐπειδὴ ὁμως τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν δὲν ἤθελε νὰ φανεῖ ὅτι διαφωνοῦσε ὡς πρὸς τὴν οὐσία τοῦ θέματος μὲ τὴν ΕΑΠ, ὑποστήριζε ὅτι ἡ παραχώρησι τῶν βοσκῶν στὶς κοινότητες ἀπέβλεπε σὲ σκοποὺς παρόμοιους μὲ ἐκείνους τῆς ΕΑΠ, δηλ. πρῶτα ἀπ' ὅλα στὴν ἐξυπηρέτησι, σύμφωνα μὲ τὶς τοπικὲς συνήθειαι, τῶν ἀναγκῶν τῆς κτηνοτροφίας τῶν κοινοτήτων. Τὸ τυχὸν περίσσευμα γαιῶν θὰ τὸ ἐκμισθῶναν οἱ κοινότητες, κατόπιν δημοπρασίας, σὲ μετακινούμενους κτηνοτρόφους καὶ θὰ διέθεταν τὰ ἔσοδα γιὰ κοινωφελεῖς σκοποὺς ἀνταποκρινόμενους στὶς συλλογικὲς ἀνάγκες τῆς κοινό-

6. Χ. Ἄ. Κοσσίβας, *Νομοθεσία Διοικήσεως Μουσουλμανικῶν καὶ ἀνταλλαξιμῶν ἀκινήτων*, Ἀθήνα 1928, σσ. 356-359.

7. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν ἐγιναν δεκτὲς καὶ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας καὶ ἀπὸ τὸ πολιτικὸ Γραφεῖο μετὰ τὴ σύμφωνη γνωμοδότησι τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου (ὑπ. ἀρ. 184 τῆς 26-1-1926).

τητας⁸. 3) Ἀπὸ τὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, ὡς δημόσιες γαῖες. Στὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε ἐπὶ Παγκάλου «ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἐνισχύσεως καὶ ἀνασυγκροτήσεως τῆς Στρατιωτικῆς Ἀεροπορίας», ἀνατέθηκε ἡ διοίκηση καὶ διαχείριση τῶν δημοσίων κτημάτων, ἡ ὁποία μέχρι τότε ἦταν ἀρμοδιότητα τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας⁹. Ἡ Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα χαρακτήρισε δημόσια κτήματα τὶς βοσκές στὶς ὁποῖες δὲν εἶχε γίνει πραγματικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων καὶ τὶς διεκδίκησε γιὰ λογαριασμὸ τῆς. 4) Ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.

Μὲ τὸ Νομοθετικὸ Διάταγμα τῆς 15/5/1926 περιῆλθαν στὴν κυριότητα τῆς ΕΑΠ ὅλα τὰ κτήματα στὰ ὁποῖα εἶχε ἐγκαταστήσει πρόσφυγες, ἢ εἶχε ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ τοὺς ἐγκαταστήσει¹⁰. Τὸ δημόσιο ἔχασε τὸ δικαίωμα νὰ ἀναμειγνύεται στὴ διαχείριση τῶν κτημάτων αὐτῶν. Μὲ τὸ ἀνωτέρω Ν.Δ. ἀκυρώθηκε καὶ ἡ ἰσχύς τῆς ἐγκυκλίου (ἀρ. 112057) τοῦ 1925, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ δημόσιο, καὶ συγκεκριμένα ἡ Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, μποροῦσε νὰ διαχειρίζεται τμήματα τῶν κτημάτων ποὺ εἶχαν χορηγηθεῖ στὴν ΕΑΠ γιὰ προσφυγικὴ ἐγκατάσταση καὶ τὰ ὁποῖα δὲν χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμη ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες¹¹.

Παρόλα αὐτά, οἱ οἰκονομικοὶ ἐφοροὶ τῆς Δυτικῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας μὲ ἐντολὴ τῆς Ἀεροπορικῆς Ἀμύνης, νοίκιασαν, κατόπιν δημοπρασίας, σὲ κτηνοτρόφους κτήματα, τὰ ὁποῖα εἶχαν παραχωρηθεῖ γιὰ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων. Ἡ ΕΑΠ διαμαρτυρήθηκε καὶ ζήτησε νὰ παύσει τὸ δημόσιο νὰ ἀναμειγνύεται στὰ κτήματα ποὺ εἶχαν μεταβιβασθεῖ σ' αὐτὴν «κατ' ἀπόλυτον κυριότητα» καὶ νὰ γίνουν ἀπολύτως σεβαστὰ τὰ δικαιώματά τῆς σύμφωνα μὲ τὸ Πρωτόκολλο τῆς Γενεύης. Ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς ΕΑΠ, Sir John Campbell, ἐξήγησε ὅτι σὲ ἀρκετὲς περιοχὲς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, στὶς ἐκτάσεις ποὺ εἶχαν παραχωρηθεῖ στοὺς ἀγροτικῶς ἐγκαταστημένους πρόσφυγες περιλαμβάνονταν καὶ τμήματα ποὺ δὲν χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμη γιὰ καλλιέργεια ἢ γιὰ κτηνοτροφικὴ ἐκμετάλλευση, λόγω τοῦ ἀνεπαρκοῦς ἐφοδιασμοῦ τῶν προσφύγων μὲ σπόρους, ἐργαλεῖα καὶ ζῶα, καὶ τῆς προσωρινῆς οἰκονομικῆς ἀδυναμίας τους, ἢ διότι ἀφήνονταν σὲ ἐτήσια ἢ διετὴ ἀγρανάπαυση. Ὡστόσο, τόνισε ὅτι τὰ τμήματα αὐτὰ τῶν παραπάνω

8. Θρ. Πετμεζᾶς πρὸς ΕΑΠ, Ἀθήνα 6/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 59003.

9. Βλ. «Περὶ συστάσεως Ἀεροπορικῆς Ἀμύνης», Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τεύχ. 1, ἀρ. φ. 228, 31/8/1925.

10. «Περὶ μεταβιβάσεως δικαιωμάτων κυριότητος κ.λπ. ἐπὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι κειμένων ἀγροτικῶν κτημάτων κ.λπ. εἰς τὴν Ε.Α. Προσφύγων», Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τεύχ. 1, ἀρ. φ. 164, 22/5/1926.

11. Ἄ. Ἀναστασιάδης, Ὑπουργεῖο Γεωργίας, Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ, πρὸς Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, 16/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 151629.

ἐκτάσεων περιλαμβάνονταν στους νόμιμους κλήρους, πού εἶχαν χορηγηθεῖ προσωρινά στους πρόσφυγες, καί ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιά νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἐπάρκεια τῶν κλήρων. Ἡ ΕΑΠ, «ὡς ἀπόλυτος κύριος καί νομεύς», εἶχε προβεῖ νομίμως στήν ἐκμίσθωση τῶν ἐκτάσεων αὐτῶν καί χρησιμοποιοῦσε τὰ μισθώματα γιά κοινωφελῆ ἔργα ὑπέρ τῶν συνοικισμῶν στους ὁποίους ἀνήκαν οἱ ἐκτάσεις αὐτές¹².

Τό Ὑπουργεῖο Γεωργίας, θεωρώντας ἀπολύτως νόμιμες τίς ἐνέργειες τῆς ΕΑΠ, συνέστησε στήν Ἀεροπορικῆ Ἀμυνα νά ἀπαγορεύσει ὁποιαδήποτε ἀνάμειξη τῶν οἰκονομικῶν ἐφόρων στά κτήματα πού εἶχαν χορηγηθεῖ στήν ΕΑΠ¹³. Ἡ Ἀεροπορικῆ Ἀμυνα ὁμως ἐξακολούθησε νά ἀναμειγνύεται στή διαχείριση βοσκησίμων ἐκτάσεων, τίς ὁποῖες ἡ ΕΑΠ ἐκμίσθωνε σέ μὴ πρόσφυγες κτηνοτρόφους, προβάλλοντας τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἔργο τῆς ΕΑΠ ἦταν ὁ ἐποικισμός τῶν προσφύγων καί ὄχι ἡ ἐκμίσθωση τῶν παραχωρηθέντων σέ αὐτὴν ἀκινήτων. Ὁ πρόεδρος τῆς Ἀεροπορικῆς Ἀμυνας στήν ἀλληλογραφία μὲ τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας ὑποστήριξε ὅτι ὅπου δὲν εἶχε γίνει διανομή καί ἐκμετάλλευση τῶν κτημάτων ἀπὸ πρόσφυγες, τὸ δημόσιο θά ἔπρεπε νά ἔχει τὴ νομὴ τῶν δημοσίων κτημάτων, πού ἀνήκαν προηγουμένως σέ Μουσουλμάνους ἢ Βουλγάρους, καί αὐτὸ νά ἀποφασίζει ἂν θά δοθοῦν στήν ΕΑΠ ἢ σέ τρίτον γιά ἓναν ἐπιπλέον λόγο. Τὸ ἐλληνικὸ κράτος –καί ὄχι ἡ ΕΑΠ– ὄφειλε νά ἀποζημιώσει τοὺς προσην ἰδιοκτῆτες τοὺς, σύμφωνα μὲ τίς συνθήκες ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν. Ἐποῖ, ἡ Ἀεροπορικῆ Ἀμυνα ἔδωσε ἐντολὴ στίς ἐπαρχιακὲς ὑπηρεσίες νά παραδίδουν στήν ΕΑΠ μόνο τίς ἐκτάσεις, στίς ὁποῖες εἶχε γίνει πραγματικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων, καί νά ἐνοικιάζουν τίς ὑπόλοιπες, στίς ὁποῖες εἶχε γίνει μερικὴ ἢ καθόλου ἐγκατάσταση γιά λογαριασμό τῆς¹⁴.

Ἡ ἀσυνεννοησία καί ἀντιδικία ἀνάμεσα στίς ὑπηρεσίες τῆς ΕΑΠ καί τὸ ἐλληνικὸ δημόσιο ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀποθαρρυντικὴ καί ἐπιζήμια γιά τὴν κτηνοτροφία. Οἱ οἰκονομικοὶ ἔφοροι στή Δυτικὴ Μακεδονία καί στή Θράκη ζήτησαν ἀπὸ τοὺς κτηνοτρόφους, στους ὁποίους ἡ ΕΑΠ εἶχε ἤδη ἐκμισθώσει τὰ διαφιλονικούμενα βοσκοτόπια, νά πληρώσουν δεύτερο ἐνοίκιο στήν Ἀεροπορικῆ Ἀμυνα μὲ τὴν ἀπειλή τῆς ἐξώσεως. Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ὁμοίως προέβη σέ δημοπρασία κτημάτων πού εἶχαν ἤδη ἐκμισθωθεῖ σέ κτηνοτρόφους.

Οἱ συνέπειες ἦταν καταστροφικές. Πολλοὶ κτηνοτρόφοι ἐξώστηκαν,

12. Sir John Campbell πρὸς τὴν Ἀεροπορικῆ Ἀμυνα, 23/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 37512.

13. Ἀ. Ἀναστασιάδης, Ὑπουργεῖο Γεωργίας, Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ, πρὸς Ἀεροπορικῆ Ἀμυνα, 16/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 151629.

14. Ζ. Παπαθανασίου, Πρόεδρος τῆς Ἀεροπορικῆς Ἀμυνας, Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων, πρὸς Ὑπουργὸ Γεωργίας, Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ, Ἀθήνα 10/1/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 29240.

χρεωκόπησαν, ή φυλακίστηκαν έπειδή δέν πλήρωσαν και τó δεύτερο ένοίκιο. Τόν Ιανουάριο του 1928 ó Γενικός Διοικητής Έποικισμού Μακεδονίας, Ί. Καραμάνος ανέφερε στον αντιπρόεδρο τής ΕΑΠ Sir John Hope Simpson ότι πάνω από χίλιοι κτηνοτρόφοι, οί περισσότεροι από τούς όποιους ήταν ένοικιαστές τής ΕΑΠ, είχαν φυλακιστεί, έπειδή άρνήθηκαν νά καταβάλουν και δεύτερο ένοίκιο. Ή παρακάτω περίπτωση είναι αντιπροσωπευτική και αναδεικνύει τήν περιπλοκότητα του θέματος. Ό Σαραμάνδρος, ένας κτηνοτρόφος που είχε δύο χιλιάδες πρόβατα, νοίκιαζε για πολλά χρόνια χειμερινές βοσκές στην περιοχή του Κιλκίς. Τó Νοέμβριο του 1928 ή Έθνική Τράπεζα ξαφνικά, μετά από δημοπρασία για τις βοσκές που χρησιμοποιούσε, του ζήτησε νά πληρώσει ένοίκιο 167 δραχ. τó κεφάλι, ποσό δυσβάσταχτο και σχεδόν αδύνατο νά τó έξασφαλίσει τή συγκεκριμένη μάλιστα έποχή του έτους, όπως σχολιάζει ó Καραμάνος. Έπειδή δέν ήταν δυνατόν νά βρει άλλο μέρος για νά διαχειμάσει τó κοπάδι του, αναγκάστηκε νά πουλήσει τά μισά πρόβατά του, για νά πληρώσει τó ποσό και νά μήν πάει φυλακή¹⁵.

Τόν Δεκέμβριο του 1926 ó αντιπρόεδρος τής ΕΑΠ ζήτησε τήν παρέμβαση του Ύπουργείου Έξωτερικών, προκειμένου νά διευθετηθεί ή διαφορά και νά παύσει ή Αεροπορική Άμυνα νά παρενοχλεί τούς μισθωτές κτηνοτρόφους¹⁶. Ωστόσο, παρόλο που τó Ύπουργείο Έξωτερικών δικαίωσε τήν ΕΑΠ και ζήτησε από τήν Αεροπορική Άμυνα νά έναρμονίσει τις ένεργειες τής με τó ΝΔ του 1926¹⁷, ή Αεροπορική Άμυνα δέν συμβιβάστηκε και ζήτησε νά ρυθμιστεί τó ζήτημα με απόφαση του Ύπουργικού Συμβουλίου, πρόταση με τήν όποία συμφώνησε και ή ΕΑΠ¹⁸.

Με τήν ανάληψη του Ύπουργείου Γεωργίας από τόν Άλ. Παπαναστασίου, και τήν επίμονη μέριμνά του για τά αγροτικά και πρόσφυγικά ζητήματα, θά ένταθούν οί ένεργειες εκ μέρους τής κυβέρνησης για τήν επίλυση του προβλήματος των κοινοτικών βοσκών και τήν άπεμπλοκή τής ΕΑΠ. Ό Παπαναστασίου ζήτησε από όλες τις ένδιαφερόμενες άρχες νά όρίσουν αντιπροσώπους για νά συζητηθεί σέ κοινή σύσκεψη υπό τó Ύπουργείο Γεωργίας τó ζήτημα των βοσκών¹⁹. Στις άρχες Μαρτίου ó Hill και ó Ά. Πάλλης, εκ μέ-

15. «Notes on a conversation between A. Papadatos, Undersecretary of state, and the Council of the RSC, at the Offices of the Commission in the morning of the 15th January 1929», Α.ΚτΕ, C.125. J.H.S. Private Files of John Hope Simpson.

16. Sir John Campbell προς Ύπουργείο Έξωτερικών, Άθήνα 22/12/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, άρ. 40912.

17. Ύπουργείο Έξωτερικών προς Αεροπορική Άμυνα, Ύπουργείο Γεωργίας, Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Άθήνα 5/1/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, άρ. 150025.

18. John Hope Simpson προς Ύπουργείο Γεωργίας, 8/2/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, άρ. 2971.

19. Άλ. Παπαναστασίου προς Ύπουργείο Έξωτερικών, 21/2/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, άρ. 175653 .

ρους τῆς ΚτΕ καὶ τῆς ΕΑΠ, συζήτησαν τὸ πρόβλημα τῶν διαφιλονικούμενων ἐκτάσεων καὶ μὲ τὸν ὑπουργὸ Ἐσωτερικῶν Γ. Μαρή. Ὁ Μαρής ὑποστήριξε ὅτι, ἐφόσον οἱ ἐκτάσεις αὐτὲς εἶχαν χαρακτηριστεῖ κοινοτική περιουσία, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριλαμβάνονται στὰ δημόσια ἢ ἀνταλλάξιμα κτήματα ποὺ μεταβίβασε ἡ ἑλληνική κυβέρνησις στὴν ΕΑΠ, οὔτε νὰ διαχειρίζεται ἡ τελευταία τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴν ἐνοικίασή τους. Ἐπιπλέον, διευκρίνισε ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν ἰσχύοντα νόμο (Ν. 2074/13-3-1920), οἱ προσφυγικὲς κοινότητες εἶχαν ἴσα δικαιώματα μὲ τὶς κοινότητες τῶν ντόπιων ὅσον ἀφορᾷ τὴ διαχείριση τῆς κοινοτικῆς περιουσίας. Ἡ διάκριση ποὺ ἴσχυε σὲ βάρος τους, ἐφόσον οἱ ντόπιοι ἦταν ἐλεύθεροι νὰ διαχειρίζονται τὰ κοινοτικά ἔσοδα, ἐνῶ οἱ πρόσφυγες ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ δέχονται τὴ διαχείριση τῆς ΕΑΠ, ἐκτὸς τοῦ ὅ,τι ἀντέβαινε τὴν ἀρχὴ τῆς κοινοτικῆς αὐτο-διοίκησης, ἀναπόφευκτα θὰ δημιουργοῦσε ἐπιπλέον προβλήματα καὶ θὰ προκαλοῦσε τὴν ἀντίδραση τῶν προσφύγων²⁰. Παρόλα αὐτά, ἀναγνώρισε στὴν ΕΑΠ τὸ δικαίωμα νὰ νέμεται κατὰ τὸ ἡμισυ τὴν κοινοτικὴ περιουσία στοὺς μικτοὺς (ντόπιων καὶ προσφύγων) οἰκισμοὺς, καὶ πρότεινε νὰ ψηφιστεῖ νέος νόμος. Τέλος, πρότεινε τὴ σύσταση ἐιδικῆς ἐπιτροπῆς μὲ ἐκπροσώπους τῶν Ὑπουργείων Γεωργίας, Ἐσωτερικῶν καὶ τῆς ΕΑΠ, γιὰ νὰ συντάξουν καὶ νὰ ὑποβάλουν ἓνα κοινὰ ἀποδεκτὸ νομοσχέδιο στὴ Βουλὴ²¹.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1927 τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας ἀποφάσισε ὅτι, ἀκόμη καὶ τὰ προορισθέντα γιὰ προσφυγικὴ ἐγκατάσταση κτήματα, ἔπρεπε νὰ παραδοθοῦν ἀπὸ τὴν Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα στὴν ΕΑΠ μὲ δικαίωμα νὰ τὰ νέμεται ὅπως ἐκείνη θὰ ἔκρινε²². Ἡ κατάσταση, ὥστόσο, σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης παρέμενε τόσο ὀξυμένη καὶ περίπλοκη, ὥστε ἡ κυβέρνησις ἀναγκάστηκε νὰ στείλει ὁδηγίες καὶ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν κάθε περίπτωση ξεχωριστά.

20. Πράγματι, ὅπως ἀναφέρει σὲ ἐκθεσὴ του ὁ John Hope Simpson, ἀρκετὲς κοινότητες προσφύγων εἶχαν ξεσηκωθεῖ στὴ Μακεδονία κατὰ τῆς Ἐπιτροπῆς καί, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, εἶχαν ὑποβάλει καὶ μήνυση ἐναντίον της, τὴν ὁποία καὶ κέρδισαν. Α. ΚτΕ, C125, δ.π.

21. *Note on Pasture Lands*, 3/3/1928, Α. ΚτΕ, C127.

22. Ὁ Ἀλ. Παπαναστασίου ἀποφάσισε νὰ συγκρατήσῃ τὴν κατάσταση καὶ ἔστειλε τὴν ἀκόλουθη ἐντολὴ στὴν Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα.

«...Πρὸς χάραξιν ἐνιαίας κατευθύνσεως εἰς τὰ ζητήματα τ' ἀφορῶντα προορισθέντα διὰ πρόσφυγας κτήματα, ἐνδείκνυται ὅπως ἡ ἐκτεθεῖσα ἀρχὴ ἐφαρμοσθῇ ἀπολύτως καὶ ἐπὶ τῶν προορισθέντων διὰ προσφυγικὴν ἐγκατάστασιν δημοσίων κτημάτων, ἐφ' ὧν δὲν δύναται νὰ χωρέσῃ ἀμφισβήτησις ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς παραδόσεως τῆς νομῆς τούτων εἰς τὴν Ε.Α.Π. καὶ ἀνασταλῇ πᾶσα ἐνέργεια ἀφορῶσα διαχειρίσιν τοιούτων κτημάτων ὑπὸ τῶν ὀργάνων σας». Ἀλ. Παπαναστασίου πρὸς Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα, 4/4/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 20735. Ἡ Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα, παρόλες τὶς ὑποσχέσεις (ὁ πρόεδρος της εἶχε δεσμευτεῖ «νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὰς ἀξιώσεις της ἐὰν ἡ κυβέρνησις ἔκρινε τοῦτο ἐπιβαλλόμενον καὶ ἐλάμβανε σχετικὴν ἀπόφασιν») ἐξακολούθησε τὴν ἀλληλογραφία καὶ τὴν πολιτικὴ της.

Ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς ΕΑΠ ἀποφάσισε τότε νὰ παραπέμψει τὸ θέμα στὸ Συμβούλιο τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν²³. Ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις πὺ περιέχονται στὸ Ἀρχεῖο τῆς ΚτΕ προκύπτει ἡ ἀκόλουθη εἰκόνα. Ἡ ΕΑΠ εἶχε στὴ Μακεδονία τὴ διαχείριση σὲ ἑπτακόσιες μία κοινοτικὲς βοσκές. Ἀπὸ αὐτές, οἱ πεντακόσιες τριάντα ὀκτῶ ἀνῆκαν σὲ ἀμιγεῖς προσφυγικὲς κοινότητες, καὶ εἶχαν ἐτήσιο εἰσόδημα δώδεκα ἑκατομμύρια δραχμές, πὺ ἡ Ἐπιτροπὴ τὸ χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν κατασκευὴ ἔργων ὑποδομῆς. Μία δεύτερη κατηγορία ἀποτελοῦσαν δεκαἕξι βοσκές, μὲ εἰσόδημα ἑπτακόσιες περίπου χιλιάδες δραχμές, οἱ ὁποῖες δὲν ἀνῆκαν σὲ κοινότητες, γιὰτὶ ἦταν ἐντελῶς ἀκατάλληλες γιὰ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση, ἀλλὰ τὶς διαχειρίζοταν ἡ ΕΑΠ, γιὰτὶ τῆς εἶχαν χορηγηθεῖ ἀρχικὰ γιὰ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση, ὡς ἐγγύηση γιὰ τὸ πρῶτο προσφυγικὸ δάνειο. Τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τὶς βοσκές αὐτές, στὶς ὁποῖες δὲν ἐπρόκειτο νὰ γίνει ἐγκατάσταση προσφύγων, τὰ διέθετε ἡ ΕΑΠ στὴ Γενικὴ Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ Μακεδονίας μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν κατασκευὴ δρόμων, σχολείων, πλατειῶν κ.λπ. σὲ προσφυγικοὺς οἰκισμοὺς. Ἄλλες τριάντα τέσσερις βοσκές ἀνῆκαν σὲ μικτὲς κοινότητες, ἀλλὰ τὴ νομὴ τους τὴν εἶχε κατ' ἀποκλειστικότητα ἡ ΕΑΠ, ἐνῶ δεκαεννέα βοσκές, πὺ ἀνῆκαν σὲ μικτὲς ἐπίσης κοινότητες, εἶχαν δοθεῖ ἀρχικὰ στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα καὶ ἀπὸ αὐτὴν διατέθηκαν στὴν ΕΑΠ. Στὴν τελευταία κατηγορία ἀνῆκαν ἐνενήντα τέσσερις βοσκές πὺ ἀποτελοῦσαν κοινοτικὴ περιουσία πενήντα δύο κοινοτήτων, μικτῶν καὶ ἀμιγῶς προσφυγικῶν, πὺ βρισκόνταν σὲ ἀντιδικία μὲ τὴν ΕΑΠ καὶ διεκδικοῦσαν γιὰ λογαριασμό τους τὴ διάθεση τῆς κοινοτικῆς περιουσίας²⁴.

Οἱ ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις πὺ εἶχαν οἱ ἀντιδικίες τῶν ἐνδιαφερομένων μερῶν ἀναδεικνύονται στὶς παρακάτω ἐνδεικτικὲς περιπτώσεις πὺ ἀναφέρονται στὶς ἐκθέσεις τῶν μελῶν τῆς ΕΑΠ. Οἱ κτηνοτρόφοι πὺ εἶχαν νοικιάσει ἀπὸ τὴν ΕΑΠ βοσκές στὴ Δράμα (Καλαμπάκα) καὶ στὸ Σιδηρόκαστρο (Μακρυνίτσα), μετὰ ἀπὸ μὴνυση τῶν κοινοτήτων στὶς ὁποῖες ἀνῆκαν οἱ βοσκές, ὀδηγήθηκαν στὰ δικαστήρια καί, τελικὰ, φυλακίστηκαν, γιὰτὶ ἀρνήθηκαν νὰ καταβάλουν καὶ ἄλλο ἐνοίκιο στὶς κοινότητες, στὶς ὁποῖες τὸ δικαστήριον ἀναγνώρισε τὸ δικαίωμα κυριότητος καὶ νομῆς τῶν βοσκῶν.

Παρόμοιο, ἀλλὰ ἀκόμη πιὸ σύνθετο ἦταν τὸ πρόβλημα μὲ τὶς βοσκές σὲ

23. There may possibly be a question as to our rights in communal pastures, as to which we are having a good deal of difficulty with the government at the moment. It seems to me undoubted that we shall have to inform the government that unless the matter is decided to our satisfaction before the next meeting of the League of Nations, we shall be compelled to take the matter there for decision, under article XII of the [Geneva] Protocol which empowers us to do this. John Hope Simpson to Felkin, 19/1/1928, A. ΚτΕ, C127.

24. *Note on the Pastures in Macedonia*, 18/1/1928, A. ΚτΕ, C127.

μικτούς οἰκισμούς. Π.χ. στήν Καβάλα, ὅπου οἱ κτηνοτρόφοι πού νοίκιασαν ἀπό τήν ΕΑΠ βοσκές ἀνάμεσα στήν κοινότητα τῆς Ἡρακλείτσας, ἀμιγῶς προσφυγική, καί στήν παλαιά κοινότητα Κίναρι, ταλαιπωροῦνταν ἐπί μῆνες, γιατί οἱ ἀντίδικοι προσβάλανε τή μία δικαστική ἀπόφαση μετὰ τήν ἄλλη. Τέλος, ἀξίζει νά ἀναφέρουμε καί μία ἀκόμη περίπτωση, ἡ ὁποία εἶναι χαρακτηριστική τῆς κατάστασης πού ἐπικρατοῦσε στήν ὑπαιθρο τῆς Μακεδονίας κατά τή δεκαετία τοῦ 1920. Στήν περιοχή τοῦ Λαγκαδά, ὅπου πρόσφυγες πού ἐγκαταστάθηκαν καί καλλιέργησαν κτήματα κοινοτικά μέ ἐντολή τῆς ΕΑΠ, μνηύθηκαν ἀπό τοὺς ντόπιους κατοίκους πού τὰ θεωροῦσαν δική τους περιουσία καί δέν ἦταν διατεθειμένοι νά ἐπιτρέψουν στοὺς πρόσφυγες νά τὰ καλλιεργήσουν²⁵.

Γιὰ τή Δυτική Θράκη δέν ἔχουμε τόσο λεπτομερῆ στοιχεῖα, γιατί οἱ πίνακες μέ τὰ διαφιλονικούμενα κτήματα πού διαχειριζόταν ἡ ΕΑΠ δέν ὑπάρχουν στοὺς σχετικούς φακέλους. Ἐπειδὴ οἱ Μουσουλμάνοι τῆς Δυτικῆς Θράκης ἐξαιρέθηκαν ἀπό τήν ὑποχρεωτική ἀνταλλαγή, ὅλα τὰ κτήματα πού εἶχαν μεταβιβαστεῖ ἀπό τὸ κράτος στήν ΕΑΠ (μέ βάση τὸ ΝΔ τοῦ 1926) ἦταν δημόσια (ἢ διαχειριζόμενα ὑπὸ τοῦ δημοσίου) καί, ὡς ἐκ τούτου, ἡ Ἀεροπορική Ἄμυνα τὰ διεκδικοῦσε στο σύνολό τους. Τὰ κτήματα αὐτὰ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὰ κυρίως δημόσια κτήματα (πού ἦταν ἐλάχιστα), καί ἀπὸ «ἐγκαταλελειμμένα» κτήματα Βουλγάρων καί Μουσουλμάνων πού εἶχαν μεταναστεύσει ἀπὸ τήν περιοχή στή διάρκεια τῆς δεκαετίας 1912/23. Ἐπίσης ὑπῆρχαν καί μερικά ἀπαλλοτριωθέντα ὑπὸ τοῦ κράτους ἀγροκτήματα πρὸς ἐγκατάστασιν προσφύγων, ἀλλὰ αὐτὰ ἦταν ἐλάχιστα²⁶. Τὰ «ἐγκαταλελειμμένα» μουσουλμανικά ἀποτελοῦσαν τὴ σπουδαιότερη, ἀπὸ ἄποψη ἔκτασης, κατηγορία καί τὰ περισσότερα βρισκόνταν στὶς παραμεθόριες περιοχές²⁷. Τὰ

25. Ὁ.π.

26. Ἡ Ἀεροπορική Ἄμυνα δηλώνει ὅτι γνώριζε δύο μόνο περιπτώσεις τέτοιων ἀπαλλοτριωθέντων κτημάτων.

27. «Αἱ Ἐποικιστικαὶ ὑπηρεσίαι Θράκης εἰς τοὺς ἀποσταλέντας ἡμῖν πίνακας [τοὺς συνταχθέντας ὑπὸ τῆς ΕΑΠ] περιέλαβον μεγάλας ἐκτάσεις, καί δὴ Μουσουλμανικάς, ἐφ' ὧν οὐδεμία ἐγένετο ἐγκατάστασις, ἐπὶ τῇ προσδοκίᾳ μελλοντικῆς ἐγκαταστάσεως ἢ ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἐκτάσεων τούτων δι' ἀνάγκας γειτονικῶν ἐγκαταστάσεων προσφύγων. Τοιαῦτα κτήματα εἰσὶν π.χ. αἱ βοσκαὶ περιφερείας Σουφλίου «Ξηροδένδρου καὶ Τσαλίκιοι», αἱ βοσκαὶ περιφερείας Ὀρεστιάδος «Ὀρμένιον» «Φτελιά», «Δίκαια», «Πέζ-τεπέ», «Ἐδεδέκιοι», «Χάνδακας», ἡ βοσκὴ τῆς περιφερείας Κομοτινῆς, ἡ Ἴμλιακ κ.λπ. Ἐπίσης περιέλαβον ἐν τοῖς αὐτοῖς πίναξιν ἐξ ὁλοκλήρου ἐκτάσεις, εἰς ἐλάχιστον μέρος τῶν ὁποίων ἐγένετο ἐγκατάστασις προσφύγων, ὥστε κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος νά περισεύσωσι καί νά μὴ χρησιμοποιῶνται δι' ὄν σκοπὸν παρεχωρήθησαν.» Ζ. Παπαθανασίου, Α. Α. Δ. Κτημάτων, πρὸς Ὑπουργεῖο Γεωργίας, Δ/νη Ἐποικισμοῦ, 10/1/1927, ἀρ. 579, ΑΥΕ, 1927/Α/4.

κτήματα αυτά είχαν χορηγηθεί από το κράτος στην ΕΑΠ για να έποικισθούν με πρόσφυγες, ώστε να εξυπηρετηθεί ή πολιτική και έθνική επιδίωξη που διαπνέει το όλο πρόγραμμα της αγροτικής εγκατάστασης προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη, που ήταν ή κατοχύρωση των περιοχών αυτών και ή ενίσχυση των βορείων και ανατολικών συνόρων. Μεγάλα τμήματα των κτημάτων αυτών δεν είχαν καλλιεργηθεί ακόμη από πρόσφυγες μέχρι το 1927, λόγω έλλειψης σπόρων και εξοπλισμού, ή, το πιθανότερον, γιατί οί περισσότεροι πρόσφυγες προτιμούσαν άλλα μέρη και απέφευγαν την εγκατάσταση σε ύψηλης στρατηγικής σημασίας περιοχές, όπου ο κίνδυνος του πολέμου εξακολουθούσε να είναι όρατός. Η ΕΑΠ νοίκιαζε τα κτήματα αυτά σε μη πρόσφυγες κτηνοτρόφους, αλλά ή Αεροπορική Άμυνα, ακολουθώντας μια πείσιμονα, κοντόφθαλμη τακτική, και επιχειρηματολογώντας υπέρ των οικονομικών συμφερόντων του δημοσίου²⁸ –δηλ. του ταμείου της– απαιτούσε ένοίκιο από τους κτηνοτρόφους και προκαλούσε έτσι σοβαρά προβλήματα τόσο στην κτηνοτροφία, ή οποία διήνυε μία μακρά περίοδο κρίσης, όσο και στο πρόγραμμα του έποικισμού των Νέων Χωρών, την περίοδο που οί πόροι του πρώτου προσφυγικού δανείου είχαν αρχίσει να εξαντλούνται και ή κυβέρνηση προσπαθούσε να εξασφαλίσει ένα δεύτερο δάνειο.

Για να ρυθμιστεί το ζήτημα της νομής των βοσκών σε μικτούς ή γειτονικούς συννοικισμούς, οί υπηρεσίες του Έποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας έστειλαν έντολές στα κατά τόπους γραφεία, με τίς όποιες προσδιορίσαν τίς βοσκές για την κτηνοτροφία των προσφύγων. Το 1928 ο πρωθυπουργός Έ. Βενιζέλος συνέστησε στην ΕΑΠ, την Αεροπορική Άμυνα, την Έθνική Τράπεζα και στους διευθυντές των Έποικιστικών Γραφείων να μη γίνει δημοπρασία, όπως ήταν ή διαδικασία μέχρι τότε, για τα ένοικιαζόμενα λειβάδια, αλλά να δοθούν στους ίδιους κτηνοτρόφους που τα είχαν κατά το λήξαν κτηνοτροφικό έτος, ώστε να περιορισθεί ή εκμετάλλευση σε βάρος των μικρών κυρίως κτηνοτρόφων με την αύξηση των μισθωμάτων των βοσκών.

Το Υπουργείο Γεωργίας επιπλέον όρισε να χρησιμοποιούν τίς ίδιες βοσκές για τα ζώα τους οί παλαιοί κτηνοτρόφοι και οί πρόσφυγες. Έπειδή όμως οί διαθέσιμες βοσκές δεν ήταν έπαρκεις για τα πρόβατα και των προσφύγων και των παλαιών κτηνοτρόφων, προκλήθηκαν συγκρούσεις και προστριβές μεταξύ των δύο ομάδων σε πολλές περιοχές. Το πρόβλημα συζητήθηκε στη Βουλή, όπου έγινε απ' όλους αποδεκτό ότι, όσο έκκρεμούσε ή έκκα-

28. «... Η Ά. Ά. ούδαμώς υπετίμησε την αξίαν του έργου της αποκαταστάσεως των προσφύγων. Άλλά θεματοφύλαξ και διοικητής της δημόσιας περιουσίας δεν ήδυνήθη να πεισθή και συνεπώς δεν αποδέχεται και τώρα ότι ή αξίωσις της Ε.Α.Π. περί εκμεταλλεύσεως δια δημοπρασιών κτημάτων αγροτικών και αστικών εύρισκει οίονδήποτε έρεισμα εις διατάξεις συμβάσεων ή κειμένων νόμων.» δ.π.

θάριση τῆς νομικῆς καταστάσεως τῶν βοσκῶν, δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἡρεμία καὶ νὰ ἐπιβιώσουν οἱ μικροὶ κυρίως κτηνοτρόφοι²⁹.

Ὁ ἀγροτιστὴς Σ. Ἀνθρακόπουλος παρουσίασε τὶς θέσεις ποὺ εἶχαν προκύψει στὸ πρόσφατο ἀγροτικὸ συνέδριο, στὸ ὁποῖο ἐπισημάνθηκε ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ὑπάρξει νομαδικὴ κτηνοτροφία, ὅπου εἶχε γίνει ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων, γιατί δὲν μποροῦσαν νὰ συνυπάρξουν καὶ τὰ δύο³⁰. Τόνισε τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπιλυθοῦν τὰ προβλήματα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καὶ νὰ λάβει ἡ πολιτεία συγκεκριμένα μέτρα, γιὰ νὰ γίνει ἡ κτηνοτροφία ἀπὸ νομαδικὴ σὲ σταυλική.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1929, ἐνόψει καὶ τῆς ἐπικείμενης διάλυσης τῆς ΕΑΠ, ἄρχισαν καὶ πάλι οἱ διαβουλεύσεις γιὰ τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν. Σὲ μία συνάντηση μεταξὺ τοῦ Συμβουλίου τῆς ΕΑΠ, τοῦ ἀντιπροέδρου τῆς κυβερνήσεως, Ἀ. Παπαδάτου καὶ τοῦ Γενικοῦ Διευθυντῆ Ἐποικισμοῦ Μακεδονίας, Ἰ. Καραμάνου, ὁ Παπαδάτος ἀνέπτυξε τὶς θέσεις τῆς κυβέρνησης καὶ τόνισε τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναγνωριστῆ τὸ δικαίωμα κατοχῆς καὶ νομῆς τῶν βοσκῶν στὶς κοινότητες (παλαιῆς καὶ προσφυγικῆς ἀδιακρίτως) καθότι «συνέφερε στὸ κράτος νὰ εἶναι πλούσιες οἱ κοινότητες καὶ νὰ μποροῦν ἀπὸ μόνες τους νὰ ξοδεύουν γιὰ τὸ συλλογικὸ ὄφελος, καὶ νὰ ἀναλαμβάνουν τὴν κατασκευὴ σχολείων, ἐκκλησιῶν κ.λπ.». Ἡ κυβέρνηση ἐν συνεχείᾳ ἐστειλε ἐγκύκλιο μετ' ὁδηγίας πρὸς ὅλους τοὺς ἐνδιαφερόμενους γιὰ προσωρινὴ ρύθμιση τοῦ ζητήματος καὶ ἀπέθεσε σὲ ἐπιτροπὴ τὴ μελέτη τοῦ προβλήματος, γιὰ νὰ τὸ ἐπιλύσει ὀριστικῶς. Γιὰ νὰ προστατεύσει τοὺς κτηνοτρόφους, ἀπαγόρευσε γιὰ μία πενταετία τὶς ἐξώσεις ἀπὸ βοσκῆς ποὺ εἶχαν ἐκμισθωθεῖ εἴτε ἀπὸ τὴν ΕΑΠ, τὴν Ἀεροπορικὴ Ἀμυνα, τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα ἢ τὶς κοινότητες³¹.

Ὡστόσο, ἡ νομοθετικὴ ρύθμιση τοῦ ζητήματος τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν δὲν ἐγίνε παρὰ τὸ 1932, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε διαλυθεῖ ἡ ΕΑΠ καὶ τὰ δικαιώματά της εἶχαν περιέλθει στὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας καὶ στὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα³². Τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι μέχρι τὸ 1932 εἶχε γίνει ὀριστικὴ διανομὴ σὲ ἀρκετοὺς οἰκισμοὺς, γεγονός πρὸς ἐπέτρεψε καὶ τὴν ὀριστικοποίησιν τοῦ καθεστῶτος τῶν κοινοτικῶν κτημάτων. (Οἱ κτηματογραφήσεις

29. Συνεδρίαση τῆς Βουλῆς 22/11/1928. Βλ. ἀγόρευση τοῦ βουλευτοῦ Εὐθυμιάδη.

30. Ὁ Σ. Ἀνθρακόπουλος, σχολιάζοντας τὴν διαταγὴ τοῦ Βενιζέλου γιὰ τὴ χρῆση τῶν βοσκῶν τῶν συνεταιρισμῶν, εἶπε ὅτι τὸ μέτρο ἀδικεῖ τὸν ἀγροτικὸ κόσμον: «Ἡ περισυνῆ κατάστασις ἐνὸς λειβαδιοῦ μειοῦται ὑπὸ ἐποψιν βοσκῆς. Εἰς τοὺς προσφυγικοὺς συνοικισμοὺς μετεβλήθησαν ἄρδην οἱ ὄροι τῆς γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεως καὶ εἶνε προφανές ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ἐπανέλθουν οἱ ἴδιοι κτηνοτρόφοι.» Ἐφ. *Μακεδονία* 23/11/1928.

31. Νόμος 4818 τῆς 14/16 Ἰουλίου 1930, «Περὶ ἐνοικιοστασίου βοσκῶν», *Κώδης τῆς Δικαστικῆς Ἐφημερίδος Θέμις*, 1930, Ἀθήνα 1930, σ. 505.

32. Σύμφωνα μετ' τὴ Συμφωνία Παπαδάτου - Eddy (1930).

και οι όριστικές διανομές άρχισαν ουσιαστικά από το καλοκαίρι του 1927)³³. Μεταβιβάστηκαν τότε στις κοινότητες, ως κοινοτικός κλήρος, χωρίς καταβολή τιμήματος ή άλλης αποζημιώσεως, όλες οι γαίες οι όποιες, κατά την όριστική διανομή άφέθηκαν «πρός κοινήν χρῆσιν τῶν ἐγκατασταθέντων προσφύγων και τῶν γηγενῶν» σέ κάθε οικισμό. Κάθε πρόσφυγας ή γηγενής κληροῦχος είχε τὸ δικαίωμα νά βόσκει δωρεάν εντός τῆς κοινοτικῆς βοσκῆς μέχρι εἴκοσι πέντε μικρὰ ζῶα και τέσσερα μεγάλα³⁴.

Έκτός από τὰ προβλήματα πού αντιμετώπιζε ή μετακινούμενη κτηνοτροφία στις βόρειες ἐπαρχίες, ή εικόνα πού παρουσιάζει ή χωρική κτηνοτροφία τῶν προσφύγων κατά τῆ μεσοπολεμική περίοδο είναι απογοητευτική. Σύμφωνα με τις στατιστικές, λίγο πριν από τῆ διάλυση τῆς ΕΑΠ, τὸ 40% τῶν προσφύγων δέν είχαν ζῶα ὄχι για ἔκτροφή αλλά οὔτε για νά καλλιεργήσουν τὰ χωράφια τους³⁵. Οι λόγοι ήταν διάφοροι. Ἡ ΕΑΠ είχε διανεμίει στους πρόσφυγες, πού ήταν ἐγκαταστημένοι στις ὄρεινές και παραμεθόριες περιοχές τῆς Μακεδονίας και τῆς Θράκης, αἰγοπρόβατα πού τὰ είχε εἰσαγάγει από τῆ Βουλγαρία και τῆ Ρουμανία. Τα περισσότερα (80%) χάθηκαν είτε γιατί δέν μπόρεσαν νά ἐγκλιματιστοῦν και ἀσθέντησαν, είτε γιατί οι πρόσφυγες –κυρίως ὄσοι ήταν από τὰ Μικρασιατικά παράλια– δέν ήταν πεπειραμένοι για νά τὰ συντηρήσουν, είτε γιατί ὄρισμένοι ἀναγκάστηκαν ἐξαιτίας τῆς φτώχειας τους ή νά τὰ φάνε ή νά τὰ πουλήσουν για νά πληρώσουν τὰ χρέη τους³⁶. Ἐτσι, ὄταν διαλύθηκε ή ΕΑΠ τὸ 1930, ή χωρική κτηνοτροφία τῶν προσφύγων ήταν πενιχρή και σέ πολλές περιπτώσεις ἀνύπαρκτη. Ὑπολογιζόταν ὄτι ἔπρεπε νά διατεθοῦν ὄγδοντα ἑκατομμύρια δραχμές για νά ἀντικατασταθοῦν τὰ ζῶα, ὄστε νά θεωρεῖται πλήρης ὁ ἐξοπλισμός τῶν ἀγροτικῶς ἐγκατασταθέντων προσφύγων³⁷.

33. Πράγματι, ή ἀβεβαιότητα πού ἐπικρατοῦσε στις ἀγροτικές περιοχές για διάφορα ζητήματα σχετικά με τὰ ὄρια τῶν κλήρων κ.λπ. τροφοδοτοῦσε ἕνα κλίμα ἔντασης και ἀταξίας, καθὼς προκαλοῦσε διαρκῶς και τὴν ἀναβολή τῆς ρύθμισης σχετικῶν ζητημάτων, ὄπως π.χ. τὸ ἐξεταζόμενο στήν παρούσα μελέτη. Για τὸ θέμα αὐτὸ ἄς μοῦ ἐπιτραπεί νά παραπέμψω στή διατριβή μου *The Rural Settlement of Greek Refugees in Macedonia*, Ὀxford 1996, (ὑπὸ ἔκδοση), ἀπὸ τὴν ὄποια ἀντλῶ και ἄλλα στοιχεία, χωρίς νά παραπέμψω σ' αὐτή.

34. Βλ. τὸ Νόμο 89490/23-7-1932 τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, τεῦχ. 2, ἀρ. 69, 25 Ἰουλίου 1932.

35. Ἀγροτική Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, *Τὸ ἔργον μιᾶς δεκαετίας (1930-1939)*, Ἀθήνα 1940 6.34, Κ. Κωστής, ὁ.π., σ. 126.

36. Στῆ Χαλκιδική π.χ. πολλοὶ πρόσφυγες ἀναγκάστηκαν νά πουλήσουν τὰ ζῶα τους για νά πληρώσουν τὰ χρέη τους στήν Ἐθνική Τράπεζα και νά σταματήσουν οι πιέσεις πού ὑφίσταντο. Βλ. C.B.Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, Λονδίνο 1931, σ.112.

37. C. B. Eddy, ὁ.π.

Τὴν περίοδο αὐτὴ ἢ κατάστασις τῆς μετακινούμενης κτηνοτροφίας ἐξαιτίας τῆς σταδιακῆς συρρίκνωσης τῶν πρώην βοσκοτόπων ἐπιδεινώνεται συνεχῶς. Ἡ ἀνάγκη γιὰ ἐξεύρεση γῆς ἦταν τόσο ἐπιτακτικὴ, ὥστε χρησιμοποιήθηκαν καὶ πρώην βοσκές, παρόλο πού, σύμφωνα μὲ τὶς παρατηρήσεις τῶν γεωπόνων τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ἐπιστολὲς τῶν ἀποκατασταθέντων πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας, τὰ δύο τρίτα τῶν ἐδαφῶν αὐτῶν ἦταν ἀκατάλληλα γιὰ καλλιέργεια καὶ εἶχαν πολὺ χαμηλὴ ἀπόδοσις. Ἡ χρησιμοποίησις ὅλο καὶ περισσότερων ἐκτάσεων γιὰ τὴ γεωργία περιώρισε τὸν ἀριθμὸ τῶν αἰγοπροβάτων στὰ ἄνω τῶν πεντακοσίων μέτρων ὄρεινά μέρη³⁸. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ κάπως ἡ κρίσις, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, θὰ ρυθμιστεῖ νομοθετικὰ ἡ ἐγκατάστασις τῶν πρώην νομάδων κτηνοτρόφων καὶ ἡ ἐγγραφή τους στὰ κοινοτικὰ κατάστιχα³⁹.

ABSTRACT

Elisabeth Kontogiorgi, *Refugees and Shepherds. The question of Pasture Lands in the "New Lands" (1923-1932)*

The question of pasture lands, that is the question as to which authority would have rights of ownership over the communal pasture lands in Macedonia and Western Thrace during the refugee resettlement became a very complicated issue. Much of these pasture lands, formerly owned by Muslim and Bulgarian exchanged populations, was being claimed by the Refugee Settlement Commission (RSC), the Ministry of the Interior, the National Bank of Greece and the Aerial Defense Ministry. This article describes the views held by all interested parties, and the government's efforts to resolve the problem. It analyzes the negative effects of these conflicting attitudes on husbandry and rural society in the northern provinces of Greece.

38. Σύμφωνα μὲ ἔρευνα, σὲ εὐρεία ὄρεινὴ περιοχὴ, ὁ ἀριθμὸς τῶν ζώων (αἰγοπροβάτων) μειώθηκε κατὰ τὸ ἡμισυ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1900-1937. Ἄλεξ. Κρίκου, *Περὶ βελτιώσεως τῶν ὄρων τῆς ζωῆς τῶν ὄρεσιβίων*, Ἀνατύπωσις ἀπὸ τὴν «Ἀγροτικὴν Οἰκονομίαν», Φλάμμα 1939, σσ. 12-13.

39. Σύμφωνα μὲ τὸ Α.Ν.1.233/ 1938 «περὶ ἀποκαταστάσεως νομάδων κτηνοτρόφων καὶ ἐγγραφῆς τους στὰ δημοτολόγια τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων».